

Розділ V ПЕРСОНАЛІЙ ТА РЕЦЕНЗІЙ

УДК 904(477.74)«652»

А. С. Островерхов

**«И. В. БРУЯКО, А. Н. ДЗИГОВСКИЙ, Н. М. СЕКЕРСКАЯ.
НИКОНИЙ РИМСКОЙ ЭПОХИ / МАТЕРИАЛЫ ПО
АРХЕОЛОГИИ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ. —
ВЫП. 10 (МОНОГРАФИЧЕСКАЯ СЕРИЯ № 1).
ОДЕССА: СМЛ, 2008. — 224 С.»
(Розширена рецензія та коментарі)**

Хоч проблеми вивчення давньогрецького міста Ніконія, залишки якого розташовуються на лівому березі Дністровського лиману, на північній околиці с. Роксолани, привертали увагу багатьох поколінь дослідників, все ж багато питань до цього часу залишалися мало дослідженими. Це в першу чергу стосується історії міста за римської доби. Існуючу прогалину зробили спробу заповнити автори монографії, що рецензується.

Книжка (Рис. 1) складається із Вступу, трьох розділів та Заключення. До основного тексту додаються 5 додатків, Summary, Список літератури та Список скорочень.

У Вступі (С. 7–15) подаються опис топографії розташування міста та коротка історія його вивчення. Автори виокремлюють три етапи в історії вивчення Ніконія. Перший етап вони

Рис. 1. Титул монографії

пов'язують з пошуком на основі даних античних авторів про Нижнє Подністров'я давньої назви Роксоланського городища. Останні сумніви щодо отожднення пам'ятки з Ніконієм розвіялися лише після знахідки у Тірі фрагмента декрета на честь Автокла [1].

Другий етап пов'язується з іменем М. С. Синіцина й охоплює період з 1957 по 1966 рр. Він характеризується накопиченням джерелознавчої інформації й переходом до історичного осмислення матеріалів. М. С. Синіцин вперше виокремив в нашаруваннях Ніконія шари перших століть н.е. Він також зазначав, що в цей час була заселена не тільки територія городища, але й сусіднє плато на південь від нього. На думку дослідника, останній етап у житті міста пов'язувався з включенням нижньодністровського регіону до орбіти впливу Римської імперії [2].

Третій етап розпочався у 1968 р. й продовжується в даний час. У ці роки продовжувалися розкопки, систематизація, узагальнення та інтерпретація накопиченого матеріалу. Досягненням цього періоду є відкриття І. В. Бруяко у 1991 р. некрополя Ніконія римського часу, який розкопувався протягом 8 польових сезонів [3].

В першому розділі (С. 16–80) подається характеристика будівельних залишків та матеріалів римського часу. Автори зазначають, що культурний шар перших століть н.е. починається безпосередньо з сучасної денної поверхні, але він зруйнований плантажною оранкою та вибіркою каміння місцевим населенням.

1961 р. у східній частині городища М. С. Синіцин дослідив залишки оборонного V-подібного рову, датувавши його IV ст. до н.е. Автори монографії переглянули це датування. Вони зазначили, що рови типу *fossa fastigata* є характерною рисою фортифікаційних споруд перших століть н.е., й добре відомі на північних берегах Чорного моря [4].

І. В. Бруяко та його співавторам вдалось співвіднести з оборонними стінами міста римського часу залишки кам'яних кладок, досліджених в східній та північно-західній частинах городища [5]. В північно-східній частині верхньої тераси міста могла розташовуватися башта, за допомогою якої проводилося спостереження у напрямку півночі та північного сходу.

На основі всіх наявних даних автори монографії прийшли до висновку, що Ніконій перших століть н.е. відноситься до *укріплених пунктів типу римського oppidum й входив до системи оборони нижньодністровського регіону*.

Не менш детально проаналізовані залишки житлових приміщень. На основі попередніх розкопок [6] автори прийшли до висновку, що будинки будувалися із недбало отесаних прямокутних плит (часто вторинного використання) на глиняному розчині. Житла мали декілька прямокутних приміщень, що розташовувалися Г чи П-подібно навколо двору. Дахи покривалися соломною або ж очеретом. Стіни обмазувалися глиною навпіл з соломною. Двори та деякі приміщення мали кам'яні вимостки. Посередині двору розташовувалися вогнища відкритого типу. У межах будинків викопувалися зернові, господарчі та культові ями. Специфікою житлового будівництва тогочасного Ніконія є відсутність землянок та напівземлянок. Хоч погана збереженість комплексів поки що не дозволяє зробити вірогідну реконструкцію, але аналогії їм потрібно шукати не в Тірі чи Ольвії, а в пам'ятках типу Молога 2, Пітухівка 2, Радсад тощо [7].

Значну увагу в монографії відведено характеристиці матеріальної культури пам'ятки (С. 27–80). Найбільша кількість знахідок репрезентується керамікою. В Ніконії набули розповсюдження амфори гераклеїського, мірмекійського та фанагорійського типів, тара з дзьобоподібним вінцем тощо. Загалом, амфорний набір пам'ятки вкладається в рамки II–III вв. Більшість типів має південночорноморське походження й знаходить аналогії в інших синхронних пам'ятках на північних берегах Чорного моря. Не виходить за межі типового кухонний та столовий посуд імпортного гончарного виробництва, а також ліпна кераміка. Цікавим є набір червонолакового посуду, центри виробництва якого локалізуються головним чином в Пергамі та Самосі, та частини у Нижній Мезії [8].

Автори підкреслюють малу кількість знахідок виробів із скла у римських нашаруваннях Ніконія. В некрополі знайдено лише один кубок на кільцевому піддоні (рис. 2). Подібний посуд є характерним для наборів римських таборів. Він зустрічається й серед сарматських старожитностей Буджакського степу [9]. Уламки скляного посуду, форму якого не можна реконструювати, виявлено в похованнях 19 та 41 (С. 92–95, 120).

Нашу увагу привернули вказівки на знахідки поодиноких зразків віконного скла (С. 64). На жаль, в монографії не вказуються умови знахідок артефактів. Скоріш за все, вони використувалися при облаштуванні фортифікаційних, або ж культових споруд [10].

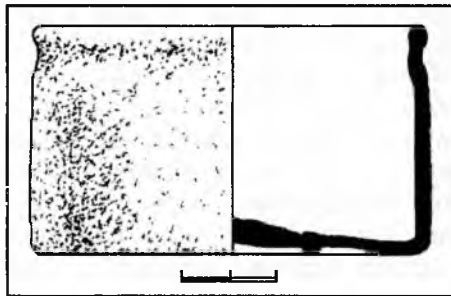

Рис. 2. Скляний кубок із некрополя Ніконія

У свій час нам вдалося організувати в ІМК РАН (аналітик В. О. Галібін) кількісний спектральний аналіз 8 зразків посудного скла (Табл. 1). Скло із потрійної шихти (пісок + натуральна сода + вапно) — хімічний тип Si(Al)-Na-Ca . У якості

знебарвлювачів порівно використані стибій та марганець. Один зразок освітлено за допомогою комплексного знебарвлювача Mn+Sb . Подібне скло добре відоме на північних берегах Чорного моря в перші століття н.е. Воно могло виготовлятися у різних частинах античного світу, у тому числі, й у Північному Причорномор'ї [11].

Важливими є фрагментарні дані про наявність у Ніконії на останньому етапі існування ремесел та промислів. Автори стверджують про знахідки на городищі *залізних шлаків*, але в Ніконії всіх етапів його існування не відкрито ні однієї металообробної майстерні (С. 70). Майже невідомі комплекси, що пов'язуються з високотемпературними режимами і в Тірі [12]. Явищу є декілька пояснень [13]. З метою визначення походження залізної руди бажано було б провести хіміко-технологічне дослідження залізних шлаків та готових виробів із Ніконія та Тіри [14].

Характеризуючи матеріальну та духовну культуру Ніконія римського часу, не можна не звернути увагу на знахідки на городищі декількох ліпних теракот із зображенням антропоморфних варварських божеств (С. 74–77, Рис. 39–40). Ще один подібний ідол зберігається в одній із одеських приватних колекцій [15]. На ній у вкрай загальній формі позначені лише

Кількісний спектральний аналіз скляного посуду римського часу із Ніконія

№ п/п	Назва й шифр виробу	Характеристика скла	Al ₂ O ₃	Na ₂ O	K ₂ O	CaO	MgO	Fe ₂ O ₃
1	Фрагмент вінця; ОАМ, 80453; Рокс-64; кв. 10, підлога ХХІV; п/о 5/58; ОАМ, 80453	Прозоре, без кольору; іризація	3,1	13	—	9	0,5	0,65
2	Фрагмент кубка; Рокс-61; підлога ХХVІІ; ОАМ, № 75183	Прозоре, без кольору; іризація	2,6	8,5	—	13	0,5	0,8
3	«-»	«-»	2,1	13	-	9	0,45	0,5
4	«-»	«-»	2,2	9	-	10	0,35	0,6
5	Фрагмент посудини; Рокс-61; яма 8а; ОАМ, № 75183	«-»	2,3	8,5	—	10	0,25	0,45
6	Рокс-59; п/о 2860; ОАМ, № 7274/2	«-»	2,0	13	—	10	0,4	0,7
7	Рокс-61; дно посудини; п/о 128/408; ОАМ, № А-75183/5	«-»	2,4	7	—	14	0,4	0,55
8	Фрагмент посудини; Рокс-61; п/о 128/408; ОАМ, № 75183	«-»	2,7	8,5	—	12	0,6	0,7

№ п/п	MnO	PbO	CuO	SnO ₂	Sb ₂ O ₃	CoO	Ag ₂ O	ПРИМІТКИ; Шифр аналізу ІМК РАН
1	0,55	0,008	0,005	-	0,55	-	-	338/52; Si(Al)-Na-Ca; Mn+Sb
2	0,036	0,016	0,014	-	1,2	-	-	339/20; Si(Al)-Na-Ca; Sb
3	0,018	-	0,005	-	1,1	-	-	339/21; Si(Al)-Na-Ca; Sb
4	0,022	0,011	0,007	-	2,8	-	-	339/22; Si(Al)-Na-Ca; Sb
5	0,55	0,01	0,007	-	-	-	-	339/23; Si(Al)-Na-Ca; Mn
6	0,021	-	0,003	-	0,5	-	-	339/24; Si(Al)-Na-Ca; Sb
7	2,2	0,006	0,005	-	0,05	-	-	339/25; Si(Al)-Na-Ca; Mn
8	2,0	0,009	0,008	-	0,007	-	-	339/26; Si(Al)-Na-Ca; Mn

ПРИМІТКИ: 1) Основу скла складає кремнезем, вміст якого вираховується за формулою (100 % мінісума всіх перерахованих в таблиці елементів); 2) Межа чутливості методу на калій біля 1 %.

голова та ноги божества. Тулуб відсутній (Рис. 3). Глиняні аналогії чоловічим фігуркам знаходимо у скіфських [16] та гето-дакійських пам'ятках [17].

Цікавою є бронзова підвіска із зображенням чоловічка у так званій «фетоподібній» позі (руки поставлені літерою «Ф») (Рис. 4, 1) із дитячого поховання № 58 (С. 134, рис. 73, 5). Автори, посилаючись на В. М. Зубаря [18], відносять її до херсонеського виробництва I–III вв. Насправді, ареал розповсюдження подібних амулетів був значно ширшим, а форми різноманітнішими. Хоч найбільш характерними вони є для греко-варварських пам'яток Криму [19], але зустрічаються й в суто сарматських комплексах (Рис. 5) [20] та пам'ятках Північного Кавказу (Рис. 6) [21]. Деякі сарматські «чоловічки-воїни» мають інсигнії царської влади — лук та пояс (Рис. 7) [22]. Можливо, це варварський Геракл.

У Північно-Західному Надчорномор'ї знайдено декілька подібних підвісок, але вони відносяться до пізніших часів. 1983 р. автором даної статті біля с. Маяки, на північний захід від Ніконія, в кургані 10/1 досліджене розграбоване поховання. У ньому виявлена бронзова підвіска у вигляді чоловічка, який «танцює» (Рис. 4, 2). Подібні амулети зустрічаються у гунських похованнях IV–V вв. І. Т. Круглікова пов'язує подібні артефакти із вторгненням у північнопричорноморські степи племені боранів [23]. Талісман (Рис. 8), знайдений біля с. Червоноармійське у Буджакському степу, дослідники відносять до салтовомаяцької культури [24].

Антропоморфні підвіски були оберегами, що призначалися для захисту господарів, перш за все жінок та дітей, від негативного впливу потойбічних сил та «дурного ока». Подібні артефакти могли бути й шаманськими атрибутами [25].

Рис. 3. Глиняний ідол із Ніконія (за: Алексеев, 2007. — С. 15. — № 6)

Показовими є й роксоланські ліпні статуєтки із зображенням жіночих персонажів. Деякі з них виконані у тому ж примітивістському стилі, що і чоловічі фігурки (рис. 9). На думку авторів монографії, вони відтворюють синкретичний образ Великого жіночого божества, який увібрав у себе риси Афродіти, Кібели, Деметри, Артеміді тощо. Певною аналогією їм є теракота із Тіри із зображенням богині в одязі із овечої шкіри (Рис. 10). Тут відтворено синкретичний образ Афродіти в її значенні богині плодючості та покровительки овечих отар. Цей же образ місцевої богині у гостроконечному головному уборі передано на кістяній статуєтці із Тіри [26].

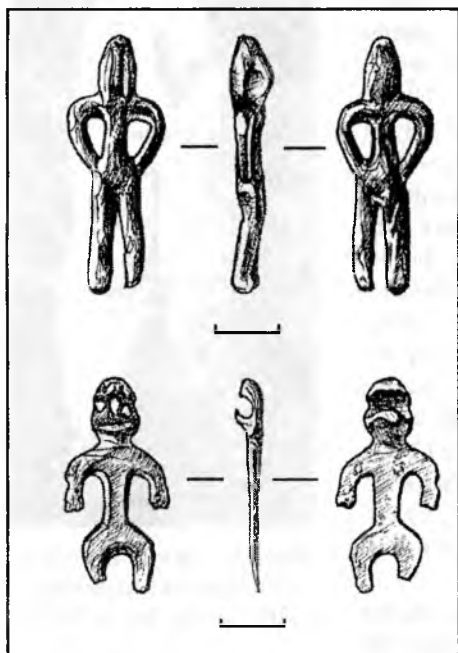

Рис. 4. Антропоморфні амулети: 1 — Ніконій; 2 — курган 10, поховання № 1 біля с. Маяки (ДДЕ-83)

Характеризуючи «варварську» малу пластику перших століть н.е., у тому числі, й Ніконія, слід виокремити її суттєві риси. Це помітне домінування рис умовності й узагальнення. Форми людського тіла чи звіра передаються спрощено. У цій особливості мистецтва ми вбачаємо один із проявів залишків первісного мислення, де утілюється принцип магії. Щоб уявити образ, не обов'язково показувати всю сукупність частин тіла. Наявність однієї такої частини чи декількох є достатньою, щоб позначити ціле. Неповнота форм, гіперболізація та гротескність, є характерною рисою *народного мистецтва* на всіх етапах його розвитку [27].

Значну увагу в книжці приділено характеристиці такого специфічного явища, як наявність *на городищі* значної кіль-

кості поховань немовлят в середині будівель (С. 76–79). На даний час досліджено 45 поховань в амфорах, глечиках, ліпному посуді. Більшість захоронень не мали реманенту. На думку авторів, подібний звичай може послугувати у якості одного із показників для визначення етнічної приналежності населення Ніконія. У Північному Причорномор'ї він є найбільш характерним для пізніх скіфів.

Цікавим є другий розділ монографії «Некрополь Ніконія» (С. 81–164). Могильник був відкритий І. В. Бруяко у 1991 р. на високому вододільному плато, у 150–200 м на північний схід від в'їзду на городище по обидва боки від стародавньої дороги. Її напрямок та протяжність реконструйовані за даними аерофотозйомки [28]. За 8 польових сезонів (1992–1997, 1999 рр.) досліджено 61 поховальний комплекс. На думку дослідників, на могильному полі городища існує ще один район з похованнями перших століть. Воно належало населенню, яке проживало не на самому городищі, а на сусідньому поселенні «Ніконій мис». Його пошуки й розкопки — завдання майбутніх досліджень.

Провідним типом поховальних споруд на некрополі були ґрунтові склепи. Біля багатьох із них споруджувалися «поминальні» ями, в яких інколи знаходять анатомічно цілі кістяки коней та собак. Найближчі аналогії подібним комплексам автори знаходять в ямах на могильниках Молога 2, Усть-Альма, Дружне та деяких інших могильниках Криму. Слід все ж зазначити, що поховання коней зустрічаються й

Рис. 5. Амулет із Ногачинського кургану (за: Симоненко 1993, 73, рис. 24)

в некрополях міст Північного Понту [29], наприклад, в Німфеї [30].

Інформативними виявилися й деякі речі, що походять з могильника. Так, в похованні № 13 знайдено перстень з сердоліковою вставкою-інталією (С. 90. — Фото 5–6) [31]. На гемі

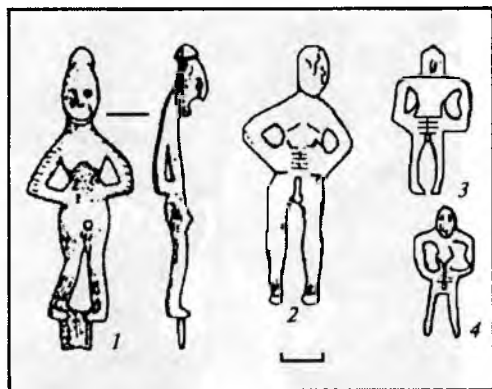

Рис. 6. Антропоморфні амулети скіфо-сарматського часу із Північного Кавказу (за: Марковин, 1986)

ескізно показане зображення жіночої фігури. Правую рукою персонаж тримає палицю. В лівій опущеній та зігнутой у лікті руці також знаходиться якась річ (колос?). На голові пов'язка або діадема (Рис. 11, 1). Зображення є близьким до статуї Деметри, відтвореної на тетрасаріях Тіри часів Юлії Домни, Каракалі та Олександра Севера [32]. Н. А. Сон вважає, що зображення Деметри на монетах Тіри копіюють статую (Рис. 11, 2), що стояла у місті [33]. Мабуть, перстень було зроблено ювелірами, що працювали на монетному дворі Тіри.

Іншу гему знайдено у 1995 р. Можливо, вона походить із пограбованого поховання № 52. Це платівка із прозорого зеленкуватого скла. На зовнішній поверхні не досить вмілою рукою помічене зображення копитного (лань, олень, козел) під кущем (рис. 11, 3). Подібні сюжети відомі в гліптиці [34]. Символіку пов'язують з культом Діоніса, де бог з'являється у теріоморфних іпостасях — козяти, лані, оленя, бика, лева тощо. Рослина свідчить, що Діоніс сприймався як символ виробничих сил природи, процвітання та достатку. В римський час він вважався божеством садів та обробки землі та покровителем торгівлі, особливо, продуктами сільського господарства [35]. Про поклоніння Діонісу мешканців Ніконія свідчать й інші дані. Показовими є фрагменти від мармурової скульптури: рука та

кратер з плодами біля колони, уламки червонолакових кубків із зображенням діонісій, фігурний посуд у вигляді баранів тощо (С. 54, 76. — Рис. 25; 40).

Знахідки античних гем та пернів свідчать про певний ступінь еллінізації населення пам'ятки [36].

Цікавим є узагальнюючий третій розділ «До історії Ніконія та Нижнього Подністров'я в перші століття нової ери». У першому параграфі (С. 165–178) на основі повідомлень давніх авторів та археологічних матеріалів автори роблять спробу змодельовати історію Північно-Західного Причорномор'я у I ст. до н.е. — I ст. н.е. Вони локалізують «скіфів-троглодитів» Плінія Старшого у Нижньому Подністров'ї, ототожнюючи з ними пам'ятки середини — кінця I ст. н.е. типу Молога 2 [37]. На думку авторів праці, що рецензується, подія могла відбутися в часи мезійського намісництва Плавтія Сільвана, тобто, у 60–69 рр. Вслід за деякими іншими дослідниками [38], вони вважають, що нові мешканці низин Дністра були пізніми скіфами Нижнього Подніпров'я, котрі біля середини I ст. підпали під «атрибутивний протекторат» сарматів. У даному випадку мова йде лише про населення правого берега Дністровського лиману.

У другому параграфі характеризуються роль та місце Ніконія у системі старожитностей регіону перших століть н.е. (С. 178–185). Автори приходять до висновку, що після значної перерви територія городища була знову заселена не раніше рубежу I–II ст. — першої чверті II ст. н.е. Питання про те, чи входило в цей час лівобережжя Нижнього Дністра до складу провінції Нижня Мезія, вони залишають відкритим. У цьому зв'язку цікавою є випадкова знахідка на схилі балки, що прилягає до с. Роксолани, денарія Траяна 103/104–111 рр. (рис. 12) [39].

Рис. 7.
Сарматський
амулет з ісігніями
влади (за
Вязмитина 1986,
С. 215. —
Рис. 66)

В монографії розглядаються різні точки зору щодо етнічної приналежності мешканців Ніконія: суто пізні скіфи [40], або більш обережно — еллінізоване негрецьке у своїй масі пізньоскіфське населення [41]. Погоджуючись загалом з подібними

Рис. 8. Антропоморфний амулет салтово-маяцької культури із с. Червоноармійське (за: Субботин, Черняков, 1982. — С. 161. — Рис. 1, 10)

висновками, І. В. Бруяко та його співавтори підкреслюють, що термін «пізньоскіфська культура» у значній мірі є умовною дефініцією. В культурі Роксоланського городища простежуються значні грецькі, римські, сарматські та фракійські впливи. На думку авторів, аргументом на користь розповсюдження еллінських культурних традицій в пізньоніконійському середовищі є наявність в поховальних комплексах істрійських монет-«колесиків», використаних у якості «оболу Харона» (С. 181) [42]. Погоджуючись з висновком, ми все ж мусимо мати на увазі, що «death-coin» є давнім

універсальним «мандруючим» сюжетом, як і ідея про «річку смерті» та перевізника через неї [43]. Знахідки монет відомі у сарматських та пізньоскіфських могилах [44]. У похованні 2 кургану № 5 поблизу с. Маяки, біля правої руки покійника, знайдено денарій Фаустіни Молодшої [45].

Автори праці висловлюють здогадку про використання мешканцями Ніконія у якості «оболу Харона» наконечників стріл V-IV вв. до н.е. Не заперечуючи категорично цього твердження, ми все ж вважаємо, що подібні артефакти у контексті поховального обряду виконували головним чином роль оберегів [46]. Східні іранці використовували наконечники стріл пережиткових форм у якості амулетів досить часто. Популярними були крем'яні артефакти епохи бронзи та бронзові екземпляри VII-IV ст. до н.е. [47]. Подібний звичай зберігся й у салтово-маяцький час [48].

Ще одним показником античного впливу є використання у культовій практиці мешканців городища як привізних, так і місцевого виробництва світильників (С. 53, 62, 86, 90, 95, 109, 131. — Рис. 67–68). Світильники вважалися родичем й образом незгасимого вічного вогню життя, носіями ідеї божества, душі; були апотропеями (Arist. De anim. passim; Plato. Phaedz., 2451; Plut. Qu. С 702 ibid.; Mor. 72, 75). Світильники ставили у храмах, в домашніх святилищах, похованнях, де вони мали «освітлювати» дорогу померлому у потойбічний світ [49]. В іранському світі подібні речі були атрибутами богів та героїв, коней божественного походження. Зауважимо, що культ останніх тісно переплітався з культом вогню [50]. Традицію було продовжено у пізньоскіфський [51] та черняхівський [52] час. Не виключенням були й сармати [53].

Певні дані про хронологію могильника та ідеологічні погляди мешканців Ніконія дають знахідки в дитячих могилах металевих дзвіночків. Автори дослідження зазначають, що подібні артефакти є характерними для пізньоскіфських старожитностей передгір'їв Криму, де датуються 125–250 рр. (С. 98, 100, 149. — Рис. 71). Дзвіночки як предмет культу [54] вперше з'явилися на Близькому Сході та в Єгипті, звідки розповсюдилися по ойкумені [55]. Подібні артефакти та їх імітації зустрічаються в глибинах Центральної Азії, в античних, пізньоскіфських, сарматських та гето-дакійських комплексах [56].

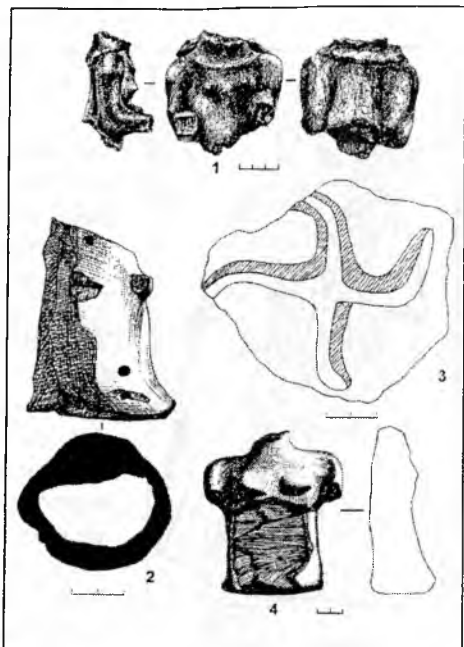

Рис. 9. Жіночі антропоморфні фігурки із Ніконія (за: Бруяко и др., 2008. — С. 75. — Рис. 39)

Античними впливами слід пояснювати й появу в некрополі Ніконія бронзових циліндричних ладанок, що мають 2–3 петельки для підвішування (С. 98. — Рис. 75, 8–9). Подібні вироби не мають чіткої етнічної та хронологічної ідентифікації. Їх знахідки відомі в античних [57], пізньоскіфських [58], сарматських, черняхівських й навіть ранньохристиянських [59] похованнях.

Рис. 10. Теракота із зображенням місцевої тирської богині (за: Сон 1992. — С. 118. — Рис. 15)

В могилах Ніконія зрідка знаходять ключі двох типів: 1) з кільцем та боріздкою; 2) ключі-герми (С. 88, 95. — Рис. 75, 1–2). Обидва типи амулетів зустрічаються в містах Північного Понту [60], пізньоскіфських [61] та сарматських [62] могилах. На нашу думку, подібні артефакти можуть свідчити про проникнення в пізньоніконійське середовище елементів греко-єгипетських вірувань [63].

Все ж, на думку авторів монографії, внесок пізньоскіфської культури у формування «синкретичного» мініетносу Роксоланського городища був визначальним. Цікавою є й їх гіпотеза про те, що ядром популяційної групи Ніконія було пізньоскіфське населення Південно-Західного Криму. Десь біля середини III ст. ніконійці повертаються до Криму, але вже у іншій якості.

Вдалим й обґрунтованим є пасаж, де мова йде про офіційний статус Ніконія. На думку авторів монографії, в римський час городище було «передмісним» укріпленням Тіри, яка була головним форпостом римської влади в регіоні.

Остаточне припинення життя в Ніконії дослідники пов'язують зі «скіфськими» війнами, особливо з походом 256 р. Тоді «скіфи» облаштували у гирлі Дністра верфі й використали

для побудови флоту полонених, а також «людей, які прибули з торговими цілями». Дослідники вважають, що серед них могли бути й мешканці Ніконія. Десь в середині III ст. життя на городищі припиняється раптово й безповоротно. Про вкрай вороже ставлення «скіфів» до населення тогочасного Ніконія, можливо, свідчить *тотальне й планомірне плюндрування склепів*. На нашу думку, воно могло відбутися лише тоді, коли поховальні споруди ще добре про-

стежувалися у рельєфі. Про наявність надмогильних кам'яних орієнтирів на пізньоніконійському некрополі можуть свідчити знахідки в верхніх шарах заповнення деяких вхідних ям рваного та обробленого каміння, деякі з яких можна віднести до розряду знаків типу бетилів, інакше чіппі (С. 86, 92–93, 113–114) [64]. Показовим є й наявність двох недобудованих склепів та могил, пограбування яких відбулося невдовзі після їх спорудження (С. 104, 110, 119, 127. — Рис. 51) [65]. Повторне пограбування могил могло відбутися під час «буму» XIX — початку XX століть [66].

До основної частини додаються 5 додатків, які значно розширюють джерелознавчу базу монографії. Особливо цікавим й інформативним є Додаток 5 О. П. Секерської «Археозоологічні матеріали некрополя Ніконія» (С. 203–208). Артефакти репрезентуються заупокійною їжею, кістками тварин, що супроводжували господарів у потойбічний світ, та кістяними виробами, що входили до складу поховального реманенту. Олена Петрівна зазначає, що у якості заупокійної їжі в абсолютній кількості випадків використовувалися частини туш великої рогатої худоби. Вівця зафіксована лише у одному випадку. Це

Рис. 11. Перстень та літик-інталія із Ніконія

корелюється з переважанням знахідок кісток великої рогатої худоби на самому городищі й свідчить про зміну складу череди, у порівнянні з попередніми періодами.

Рис. 12. Монета імператора Траяна із Ніконія
(за: Алексеев 2007, с. 37, № 6)

Цікаві висновки витікають із аналізу кісток жертвних тварин. Знахідки у похованнях, або ж поряд з ними анатомічно цілих скелетів, котрі мали певне ідеологічне навантаження, за-слуговують на особливу увагу [67]. У ніконійському некрополі вони репрезентовані конями та собаками. Слід зазначити, що така пара була типовою для поховального обряду багатьох народів, наприклад, скандинавів. «Кінь та пес мали безпосереднє відношення до потойбічного світу — вони були «провідниками» душ померлих» [68].

Залишки коней домінують в поминально-жертвних комплексах, прив'язаних до певних склепів. Важливим є й за-ключення про те, що принесені у жертву коні, на відміну від знайдених у нашаруваннях городища, належали до верхових тварин. Їх призначенням у поховальному контексті було забезпечення померлого їздовою твариною (засіб досягнення потойбічного світу). У цьому разі важливим показником є орієнтація тварини, яка вказує на напрямок шляху до загробного світу [69]. На жаль, стан збереженості археозоологічних залишків в некрополі не завжди дозволяє визначити орієнтацію тварин. В тих випадках, коли кістяки не зруйновані, спостерігається південно-західна орієнтація (С. 112. — Рис. 46, 3). Кінські поховання могли бути заміником людського жертвоприношення

[70]. Про те, що подібні акції мали місце в Ніконії, свідчить поховання дитини у склепі № 21 та дорослої жінки (?) в заповненні захоронення № 52 (С. 96, 128–129. — Рис. 49; 59). Комплекси з похованнями коней також вказують на існування культу коня, який тісно переплітався з культом сонця [71]. З сонячним культом автори монографії пов'язують уламки ліпного посуду із солярними знаками (Рис. 9, 3) (С. 75–76. — Рис. 39, 3).

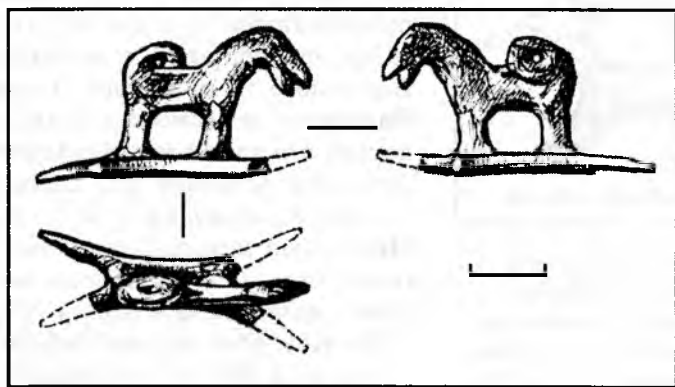

Рис. 13. Бронзова статуетка собаки із Роксоланського городища. Випадкова знахідка

На території городища виявлено уламки теракотової статуетки воїна з підвісними ногами. Подібні вироби використовувалися при виконанні обрядів, пов'язаних з відправленням культу сонячного бога *Мітри* (С. 74, 181–182. — Рис. 25, 1, 3). Останній був богом-воїном, який утілював в собі ідеї сили та молодості, завжди був готовий боротися зі злом. Культ був поширений серед римських солдатів — вихідців із Фракії [72].

Важливим є й висновок О. П. Секерської про використання пізніми ніконійцями у якості жертвних тварин собак. Авторка зазначає, що це були великі екземпляри на кшталт мисливських чи сторожових порід. Щодо походження звичаю відрізати голови тваринам перед їх похованням, дослідниця зауважує, що воно пов'язується з вірою людей у магичні властивості собачих голів охороняти живих й померлих від злих духів та грабіжників (С. 208). Інформативна роль цієї категорії джерел

є значно більшою [73]. У цьому ж руслі слід розглядати й знахідки амулетів, виготовлених із зубів [74] та оброблених собачих кісток (с. 98) [75].

Про культ собак в пізньому Ніконії свідчить й випадкова знахідка на городищі унікальної примітивної бронзової скульп-

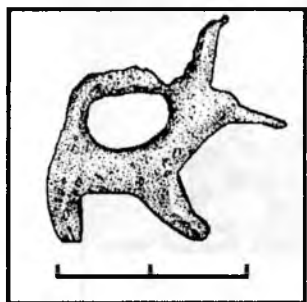

Рис. 14. Бронзова підвіска собаки із склепу 1 могильника Молога 2 (за: Гудкова, Фокеєв 1982, с. 71, рис. 7, 2)

турки собаки (рис. 8) [76]. За стилем виконання близькою аналогією до неї є підвіска (рис. 9) із склепу 1 могильника Молога 2 [77]. Такими ж примітивними є глиняні статуетки собак, що знаходять в деяких містах Північного та Західного Понту [78]. Наявність у роксоланській скульптурці підставки може свідчити, що вона призначалася для домашнього святилища типу римського ларарія. Мініатюрні металеві статуетки звірів (коні) та вершників на підставках відомі у пізніх скифів Криму [79].

Значну роль культу собаки серед мешканців Мологи та пізнього Ніконії можна пояснити тим, що вони, можливо, відносили себе до тієї гілки іранців, самоназва яких, — «саки», тобто «собаки» [80]. Про їх тісний зв'язок з собаками свідчить зображення на платівці із Дунарасті, де бачимо зображення трьох собак, що біжать, та тамгу, що є близькою до тамг Фарзоя [81].

Загалом, монографія, що належить перу відомих українських (одеських) археологів, написана на високому науковому рівні, вона значно поповнює наші знання з історії та археології Північно-Західного Надчорномор'я. То ж побажаємо її авторам подальших успіхів на тернистому шляху пізнання історичної істини.

Примітки

1. Карышковский П. О. Новые эпиграфические находки в Нижнем Поднестровье // Проблемы античной культуры. ТДК. — Симферополь, 1988. — Ч. 1. — С. 56–57; Vinogradov Ju. G. Greek Epigraphy of the North Black Sea Coast the Caucasus and Central Asia (1985–1990) // BAR. Ancient Civilisations from Scythia to

- Siberia. — 1994. — Vol. 1. — № 1. — P. 72; Виноградов Ю. Г. Си-
нойкизм Никония // Никоний и античный мир Северного Причер-
номорья. — Одесса, 1997. — С. 54–55; Виноградов Ю. Г. Истрия,
Тира и Никоний — покинутый и возрожденный // НЭ. — 1999. —
Т. XVI.
2. Синицын М. С. Раскопки городища возле с. Роксоланы Беляев-
ского р-на Одесской обл. в 1957–1961 гг. // МАСП. — 1966. —
Вып. 5. — С. 54–55.
 3. Vruyako I. V. The Necropolis of Nikonion // Nikonion. An
ancient city on the Lower Dniester. — Torun, 1997. — P. 27–35.
 4. Буйских С. Б. Фортификация Ольвийского государства (первые
века н.э.). — К., 1991. — Рис. 35, 24; Bujskich S. B. Zum Limes im
purdlichen Schwarzmeerraum // ВЖ. — 1994. — Bd. 194. — S. 165–
174.
 5. Синицын М. С. Указ. соч. — С. 47; Секерская Н. М. Оборонительные
сооружения Никония // КС ОАО. — Одесса, 1993.
 6. Синицын М. С. Указ. соч. — С. 16–19. — Рис. 2; Кузьмен-
ко В. И. Исследование римских слоев Никония // МАСП. — К.,
1976. — Вып. 8. — С. 218–221.
 7. Гудкова А. В., Фокеев М. М. Поселение и могильник римского
времени Молога II // Памятники римского и средневекового вре-
мени в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1982. — С. 58–69;
Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М.
Сельская округа Ольвии. — К., 1989. — С. 84–85; 88–89 та інші.
 8. Секерская Н. М. Краснолаковая керамика первых веков нашей
эры из Никония // Северное Причерноморье. — К., 1984. —
С. 129–135.
 9. Дзиговский А. Н., Островерхов А. С. Стеклопосуда как исто-
рическое явление в памятниках скифо-сарматского времени. —
Одесса, 2000. — С. 109–110, 116–117, 140–141.
 10. Винахід віконного скла є досить пізньою інновацією. Найбільш
давні його зразки походять з Помпей. У I ст. н.е. віконне скло ши-
роко використовувалося не тільки у Середземномор'ї, але й на те-
ренах континентальної Європи, де необхідність зимового прикрит-
тя відкритих для світла просторів обумовлювалася кліматичними
умовами (Haevernick Th.E., Hahn-Weinheimer P. Untersuchungen
römischen Fensterrgläsern // Saalburg-Jahrbuch. — Berlin, 1955. —
Bd. XIV. — S. 459–464; Harden D. B. New light on Roman and Early
Medieval Window glass // GT. — 1959. — Bd. 32-K. — S. VIII-8;
Harden D. B. Domestic Window Glass, Roman, Saxon and Medieval
// Studies in Building History: Essays in Recognition of B. H. St.
O'Neil, 1961. — P. 262–282). В римських шарах північно-
причорноморських міст фрагменти віконного скла зустрічаються
досить часто (Гайдукевич В. Ф. Боспорские обжигательные керами-
ческие печи // ИГАИМК. — 1934. — № 80. — С. 86–87. Его же. Рас-
копки Тиритаки и Мирмекия в 1946–1952 гг. // МИА. — 1958. —
№ 85. — С. 3–175; Белов Г. Д., Стрежелецкий С. Ф. Кварталы

- XV и XVI (раскопки 1937 г.) // МИА. — 1954. — № 34. — С. 66; Сорокина Н. П. Стекло из раскопок Пантикапея в 1945–1958 гг. // МИА. — 1962. — Пантикапей. — № 103. — С. 234–235; Островерхов А. С. Оконное стекло античных городов Северного Причерноморья // Стекло и керамика. — М., 1989. — № 25–26; Его же. Производство и применение оконного стекла в античных городах Северного Причерноморья // Очерки истории естествознания и техники. — К., 1989. — № 37. — С. 68–75). В III–IV вв. інновація проникає і в глибини континенту (Щапова Ю. Л. Очерки истории древнего стеклоделия. — М., 1983. — С. 150).
11. Щапова Ю. Л. О происхождении некоторых типов позднеантичных стеклянных бус // В кн.: Е. М. Алексеева. Античные бусы Северного Причерноморья. — САИ. — Г1–12. — Т. 2. — М., 1978. — С. 98–100; Ее же. Очерки истории... — С. 139–165; Сорокина Н. П. Стеклянная посуда как источник по истории экономических связей Причерноморья и локального стеклоделия первых веков н.э. // Археологические исследования на Юге Восточной Европы. — Тр. ГИМ. — 1982. — Вып. 54. — С. 40–42; 100–106; Ее же. Стеклоделие античного мира первых веков н.э. (Основные проблемы). Автореф. диссерт. ... докт. истор. наук. — М., 1988; Галибин В. А., Островерхов А. С., Субботин Л. В. Стеклянные изделия из сарматских погребений Семеновского могильника // МАСП. — К., 1983. — С. 68–69. — Рис. 2, III; Кунина Н. З. О боспорском стеклоделии в I–III вв. н.э. // Боспор и античный мир. — Нижний Новгород, 1997. — С. 39–82; Островерхов А. С. Стекло из скифских и сарматских памятников Восточной части Буджака // В кн.: Л. В. Субботин, А. Н. Дзиговский, А. С. Островерхов. Археологические древности Буджак. Курганы у сёл Вишневое и Белолесье. — Прилож. № 3. — Одесса, 1998. — С. 135–136; Дзиговский А. Н., Островерхов А. С. Стеклянная посуда...
12. Про чорну металургію в районі Нижнього Дністра відомо мало. Якщо говорити про доримський час, то мова йде про знахідки залізних шлаків в Ніконії, Тірі та на поселенні Біляївка 1 (Фурманська А. І. Археологічні пам'ятки Тіри перших століть нашої ери // Археологія. — 1957. — Т. 10. — С. 43; Охотников С. Б. Нижнее Поднепровье в VI–V вв. до н.э. — К., 1990. — С. 49; Бруяко И. В. Очерки экономической истории населения Северо-Западного Причерноморья в VII–III вв. до Р. Х. — Волжск, 1999. — С. 119). У Тірі відкрито два горни перших століть н.е., на стінках яких зафіксовано шматки запеченого заліза. Навколо комплексу збереглися скупчення залізних шлаків, деревного вугілля та уламків залізних виробів (Дмитров Л. Д. Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949–1955 рр. // АП УРСР. — 1955. — Т. 5. — С. 116, рис. 4).
13. Ремісничє виробництво тяжіло до джерел палива: «... У глибину лісів втікали взагалі всі... майстерні, маючи на увазі паливне пи-

- танья...» (Фармаковский М. В. Римские стекловаренные печи // Известия Института археологической технологии. — Пг., 1922. — Вып. 1. — С. 94). Античні центри Подністров'я були у достатній мірі забезпечені деревиною (Бруяко И. В. Очерки...). Піротехнічні майстерні є пожежонебезпечними й шкідливими для оточуючого середовища. Тому подібні майстерні виносилися подалі від населених пунктів (Щапова Ю. Л. Экологическая среда и экономика в связи с производством стекла в древности и средневековье // Человек и окружающая среда в древности и средневековье. — М., 1985. — С. 137–149). Ремісничу зону Ніконія та Тіри потрібно шукати десь за межами міст, можливо, в заплавах Дністра чи на затопленому в наші дні дельтовому острові (Островерхов А. С. Гідроархеологія, історична географія, гідроніміка Нижнього Подністров'я: досягнення, проблеми, перспективи. — Одеса, 2008. — С. 16–18).
14. Питання сировинної бази металургії заліза античних центрів Дністровського лиману поки що залишається невирішеним. Деякі дослідники вважають, що залізна руда могла імпортуватися при посередництві Істрії із Північно-Східної Добруджі, де у районі озера Бабадаг функціонувало залізорудне родовище, розробки якого проводилися вже у IX–VIII вв. до н.е. (Охотников С. Б. Нижнее Поднестровье... — С. 49). Не виключається також можливість використання гематитових пісків, запаси яких є у районі Одеської банки та в прибережній частині Будацького пересипу (Бруяко И. В. Очерки... — С. 120–121. — Рис. 29, 52). Ми не виключаємо, що нижньодністровські греки «варили» залізо і із болотних руд, запаси яких були у заплавах гирла Тіраса. Місцеві бурі залізняка (болотна руда, гідроксид заліза тощо) використовували «рудознавці» Херсонеса (Кадеєв В. И. Очерки истории экономики Херсонеса в I–IV вв. н.э. — Харьков, 1970) та Кам'янського городища на Дніпрі (Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА. — 1954. — № 36. — С. 115; Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н.э. — К., 1999. — С. 110).
 15. Алексеев В. П. Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — Одесса, 2007. — С. 15. — № 6.
 16. Кобылина М. М. Терракоты Елизаветинского городища // Терракотовые статуэтки Северного Причерноморья. — М., 1974. — С. 50. — Табл. 59, 4; Шрамко Б. А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 204. — Рис. 2, 2; 8.
 17. Sirbu V. Credin te si practici funerare, religioase ei magice in lumea geto-dacilor // Istros, 1993. — № 3. — P. 113, 119. — Fig. 37, 1; 49, 1.
 18. Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I–IV вв. н.э. — К., 1982. — С. 101–102.

19. Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — Г1-12. — 1982. — Т. 3. — С. 24-25. — Тип 19. — Табл. 41, 1-16; Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф. Некоторые данные о верованиях населения Херсонеса // Население и культура Крыма в первые века н.э. — К., 1983. — С. 100-102. — Рис. 3, 1-12.
20. Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф. Некоторые данные... — С. 102. — Рис. 3, 14-15; Махно Е. В. Розкопки пам'яток епохи бронзи та сарматського часу в Усть-Кам'янці // АП УРСР. — 1960. — Т. 9. — С. 27. — Рис. 15, 3; Симоненко А. В. Сарматы Таврии. — К., 1993. — С. 73. — Рис. 24.
21. Марковин В. И. Культурная пластика Кавказа // Новое в археологии Северного Кавказа. — М., 1986. — С. 95. — Рис. 2, 3; 3, 2-3; 12, 20.
22. ОАК за 1902 г. — С. 73. — Рис. 156; Вязмитина М. И. Сарматское время // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 2. — С. 215. — Рис. 66.
23. Міхлін Б. Ю. Гунський амулет з Ждановського музею // Археологія. — 1972. — Вип. 5. — С. 95-96; Шелов Д. Б. Волго-Донские степи в гуннское время // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. — М., 1987. — С. 87; Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф. Указ. соч. С. 101. — Рис. 3, 9; Кругликова И. Т. Погребение IV-V вв. н.э. в дер. Айвазовское // СА. — 1957. — № 2. — С. 253-256. — Рис. 2, 1-10.
24. Субботин Л. В., Черняков И. Т. Бронзовые амулеты салтово-маяцкой культуры из левобережья Нижнего Дуная // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1982. — С. 163-164. — Рис. 1, 10; Субботин Л. В. Предыстория села Городного (Чийшия) и его округи по историческим данным // Чийшия: очерки истории и этнографии болгарского села Городнее в Бессарабии. — Одесса, 2003. — С. 103. — Рис. 23, 5.
25. Кагаров Е. Г. Культ фетишей, растений и животных в Древней Греции. — СПб., 1913, с. 84-85; Антонова Е. В. Место умерших в жизни живых и погребальный инвентарь: археологические факты и исторические свидетельства (Месопотамия) // Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений. — М., 1999. — С. 23.
26. Клейман И. Б. Статуэтки из Роксолан // САИ. — 1970. — Вып. Г1-11. — Т. 1-2. — С. 27. — Табл. 4, 2; Сон Н. А. Тира римского времени. — К., 1993. — С. 118. — Рис. 15; Фурманская А. И. Исследование Тиры // КС ОАМ за 1962 г. — Одесса, 1964. — С. 62.
27. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. — М., 1999. — С. 375; Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. — М., 1965.
28. Бруяко И. В., Назарова Н. П., Петренко В. Г. Древние культурные ландшафты на юге Тилигуло-Днестровского междуречья по данным аэрофотосъемки // Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур. — К., 1991. — С. 39. — Рис. 1.

29. Деякі дослідники вважають, що в Ольвії такий обряд мав суто грецьке коріння (Папанова В. А. Урочище Сто Могил (некрополь Ольвии Понтийской). — К., 2006. — С. 203). Але, на нашу думку, не можна ігнорувати варварських впливів й спонтанну реанімацію подібних звичаїв в північнопонтійському еллінському середовищі (Островерхов А. С. Рец.: В. А. Папанова. Урочище Сто Могил (некрополь Ольвии Понтийской). — К.: Знання України, 2006. — 178 с. // ССПК. — 2007. — Т. XIV. — С. 201–221).
30. Грач Н. Л. Некрополь Нимфея. — СПб., 1999. — С. 38, 192–193. — Табл. 12–13.
31. Бруяко И. В., Островерхов А. С. Геммы из некрополя Никония римского времени // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 76–80.
32. Зограф А. Н. Монеты Тиры. — М., 1957. — № 95, 105, 117; Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира. — К., 1985. — Рис. 36, 6, 8; Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989. — № 492, 502, 542.
33. Сон Н. А. Греческие культы Тиры первых веков н. э. // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — К., 1980. — С. 128–129.
34. Furtwangler A. Die antiken Gemmen. Geschichte der steinschneidekunst im klassischen Altertum. — Lpz. — В., 1900. — Taf. III, 26; XVIII, 68; XL, 16; Kibaltchitch T. W. Gemmes de la Russie Meridionale. — Mars., 1910. — № 53.
35. Nilsson M. Geschhicher der Griechischen Religion. — Bd. 1. — Мьнchen, 1955. — S. 576; Отто Б. Приносимый в жертву бог // ВДИ. — 1996. — № 2. — С. 105.
36. Порівняй: Неверов О. Я. Геммы античного мира. — М., 1983. — С. 122.
37. Про них: Гудкова А. В., Фокеев М. М. Поселение и могильник...; Гудкова А. В. Поздние скифы в низовьях Днестра // Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимодействия античной и варварской культур (IV в. до н.э. — IV в. н.э.). — Тирасполь, 1997. — С. 27–30; Малюкевич А. Е. О торговых контактах поселений Нижнего Поднестровья в первые века нашей эры // Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур. — К., 1991. — С. 71–82.
38. Малюкевич А. Е. Этнические признаки погребального обряда могильника Молога 2 // Древности Причерноморских степей. — К., 1993. — С. 100; Виноградов Ю. Г. Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н.э. // ВДИ. — 1994. — № 2. — С. 165; Сон Н. А. Об основных тенденциях социально-экономического развития Тиры в I — середине III в. н.э. // Северное Причерноморье в античную эпоху. — К., 2002. — С. 123.
39. Алексеев В. П. Исследования... — С. 37. — № 6.

40. Гудкова А. В. Поздние скифы... — С. 27; Малюкевич А. Е. Земляные склепы никонийского некрополя римского времени // Чобручский археологический комплекс... — Тирасполь, 1997. — С. 36–37.
41. Сон Н. А. Об основных тенденциях... — С. 123; Зубарь В. М., Сон Н. А. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития. — Симферополь, 2007. — С. 194.
42. За ритуалом, «обол Харона» потрібно було класти до рота покійника, але «греки були неохайними у практичному втіленні звичаю» (Robinson D. M. Necropolynthia. A study in Greek Burial Customs and Anthropology // Excavations at Olynthos. — Lund, 1942. — Vol. 11. — P. 205; Белов Г. Д. Херсонес Таврический. — Л., 1948. — С. 159). «Монета зазвичай була бронзовою, рідше срібною чи золотою, вона була у роті, в руці чи взагалі валялася у могилі. Одного разу її було знайдено у посудині для масла» (Kurtz D. C. and Boardman J. Greek Burial Customs. — London, 1971. — P. 211). У похованнях зустрічаються імітації монет у вигляді металевої платівки, інколи з відбитком на ній реальної монети чи геми. Сурогати були особливо притаманними для елліністичного та римського часу (Boulter C. G. Graves in Lenormant Street, Athens // Hesperia. — 1963. — Vol. 32 (2). — P. 126).
43. Відомі випадки знахідок монет у похованнях скіфів (Редина Е. Ф. Находки античных монет в скифских погребениях Днестро-Дунайских степей // ДП. Чтения памяти П. О. Карышковского. — Одесса, 1989) та племен черняхівської культури (Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР. — М., 1961. — С. 51, 57–58, 86–87, 93). Традиція не переривається й у ранньохристиянський час (Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР. — М., 1962. — С. 33–34). У VI–III вв. до н.е. поховання з «оболом Харона» з'являються на теренах Грузії та Вірменії (Куфтин Б. А. Материалы к археологии Колхиды. — Тбилиси, 1950. — Т. 2. — С. 76; Ломадзе Г. А. Археологические раскопки в Мцхета. — Тбилиси, 1955. — С. 60; Хачатрян Д. Ж. Античный некрополь (результаты раскопок 1956–1972 гг.) // Археологические раскопки в Армении. Гарни. — Ереван, 1976. — С. 22; Лордкипанидзе Г. А. Колхида в VI–II вв. до н.э. — Тбилиси, 1978. — С. 132–133). Монети у подібному положенні знаходять на території Китаю і Кореї ханського часу, Кушанської Бактриї, у согдійських та хорезмійських осуаріях, мусульманських похованнях VIII–XV вв. (Литвинский Б. А., Седов А. В. Культы и ритуалы Кушанской Бактрии. — М., 1984. — С. 150–161), язичницьких та християнських могилах Русі (Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева. — К., 1951. — С. 72–73; Равдина Т. В. Погребения X–XII вв. с монетами на территории Древней Руси: Каталог. — М., 1988), у похованнях пізніх кочовиків (Гошкевич В. И. Погребения, датированные джучидскими монетами // ВОКК. Секція археологічна. Вип. 4–5. — Одеса,

- 1928; Шалобудов В. Н., Андросов В. А., Мухопад С. Е. Раскопки курганов у с. Дмухайловки // Древности Степного Приднепровья III–I тыс. до н.э. — Днепропетровск, 1983). Німці XVIII ст. говорили: «Solle seyn, dem Todten die Wirtschaft abkaufen, wovon sie in ihren Leben gut Glück zu haben ein bilden» (Rohde E. Psyche. Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen. — Freiburg-Leipzig-Tübingen, 1898. — Т. 1 (2). — С. 25, 306–307. — Anm. 3). Уявлення про те, що монета має послугувати платою за перевіз, зафіксовані на теренах середньовічної й сучасної Європи (Анучин Д. А. Сани, ладья и кони как принадлежность похоронного обряда // Древности. Тр. МАО. — 1890. — Т. 14. — С. 102–104, 184; Borza H. Le mythe de l'obole a Charon et symbolisme de la monnaie dans le cercueil // Orbis // Louvain, 1955. — Vol. 4 (1). — P. 146–147; Тайлор Э. Б. Первобытная культура. — М., 1989. — С. 296–297; Шаповалов Г. Суднопластво у духовності давньої України. — К. — Запоріжжя, 2001. — С. 137.
44. Кропоткин В. В., Обыденнов М. Ф. Находка античных монет в погребении кочевника на Южном Урале // СА. — 1985. — № 2. — С. 242–246; Максименко В. Е. Сарматы на Дону // ДД. — Азов, 1998. — Вып. 6. — С. 6; Богданова Н. А. Могильник первых веков н.э. у с. Заветное // Археологические исследования на Юге Восточной Европы. — Тр. ГИМ. — 1989. — Вып. 70. — С. 48.
45. Патокова Э. Ф., Дзиговский А. Н., Зиньковский К. В. Сарматские погребения Маякского могильника // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1982. — С. 134.
46. Міфологема стріли співвідноситься з ідеєю світової вісі та світом померлих (Литвинский Б. А. Древние кочевники «Крыши мира». — М., 1972. — С. 138–139; Бессонова С. С. О культе оружия у скифов // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 11; Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры. — М., 1985. — С. 66–67; Андреев В. Н., Саенко В. Н. О семантике стрел в скифском погребальном обряде // ДСПК. — 1992. — Вып. 3. — С. 159). У шаманському фольклорі нижній світ ототожнюється зі стрілою. Магічна сила шамана зосереджувалася у стрілі, яку він отримує у спадок. Стріла асоціювалася зі змією та фалосом. Поранення стрілою могло розглядатися і як укус змії, і як еротична надія (Иванов Вяч. Вяч., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей. — М., 1974; Батиева Е. Ф., Прохорова Т. А. Антропология погребения из кургана 10 Кобяковского могильника и мифо-ритуальная роль руки у сарматов // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы. ТДК. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 86). Мабуть, не випадковим є неодноразове згадування Овідієм про те, що сармати змочували наконечники стріл зміїною отрутою (Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов. — М., 1971. — С. 42; Подосинов А. В. Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья. — М., 1985. —

- С. 181. — Прим. 306). Збереглося багато свідочств про народи, котрі насичували стріли отрутою (Theophr. De plant. X, 15, 2; Aelian. De nat. anim. IX, 15; Strabo. IX, 2, 19; Lucian. Nigrin. 79; Nicandr. Schol. ad Alexipharm. 207; Verg. Aen. IX, 773; X, 140; XII, 857 sqq.; Plin. N. H., XI, 279; Sil. Ital., I, 324–326). Договір про побратимство або ж про мир у епосі скріплювався клятвою та лизанням стріли. У випадку порушення клятви однією із сторін стріла мала убити негідника (Липец Р. С. Образ батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. — М., 1984. — С. 77).
47. Синицын И. В. Археологические исследования Заволжского отряда (1951–1954 гг.). — М., 1959. — С. 100, 112; Он же. Древние памятники в низовьях Еруслана // МИА. — 1960. — М. — № 78. — С. 101; Шелов Д. Б. Некрополь Танаиса. — М., 1961. — С. 77. — Табл. XXXIX, 8; Арсеньева Т. М. Раскопки некрополя у дер. Новоотрадное // МИА. — 1970. — № 155. — С. 107. — Табл. 12, 17; Она же. Некрополь Танаиса. — М., 1977. — С. 148; Хазанов А. М., Черненко Е. В. Час і мотиви пограбування скіфських курганів // Археологія. — 1979. — Вип. 30. — С. 20–21. — Прим. 23; Гудкова А. В., Фокеев М. М. Поселение и могильник... — С. 102. — Рис. 11, 4; Корпусова В. Н. Некрополь Золотое. — К., 1983. — С. 72; Ковпаненко Г. Т. Сарматское погребение 1 в.н.э. на Южном Буге. — К., 1986. — С. 98–99. — Рис. 100, 6–7; Яценко С. А. «Громовые орудия» у сарматов и поздних скифов // Проблемы археологии Степной Евразии. ТДК. — Кемерово, 1987. — С. 23; Дворниченко В. В., Федоров-Давыдов Г. А. Раскопки курганов в зоне строительства Калмыцко-Астраханской и Никольской рисовых оросительных систем // Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья. — М., 1989. — С. 128. — Рис. 103, 3; Скрипкин А. С. Азиатская Сарматия. — Саратов, 1990. — С. 74; Марченко И. И. Сираки Кубани (по материалам курганных погребений Нижней Кубани). — Краснодар, 1996. — С. 63–67; Захаров А. В. Сарматское погребение в кургане «Крестовый» // Сарматы и их соседи на Дону. — Ростов-на-Дону, 2000. — С. 28. — Рис. 2, 19.
48. Плетнева С. А. От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура / МИА. — 1967. — № 142. — С. 174.
49. Звичай ставити світильники у поховання на Близькому Сході та в Егеїді виник в епоху бронзи й отримав подальший розвиток в античну епоху (Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. — М., 1957. — С. 53). Він набув розповсюдження у містах Північного Понту (Корпусова В. Н. Некрополь. — С. 28; Зубарь В. М. Сорочан С. Б. Светильники в погребальном обряде античных городов Северного Причерноморья // АКСП. — 1984. — С. 147–156; Зубарь В. М. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 72–73; Папанова В. А. Урочище... — С. 217). Від

- греків звичай проникає у скіфський поховальний обряд (Сергеев Г. П. Олонештский античный клад // ВДИ. — 1966. — № 2. — С. 133–132. — Рис. 1–2; Евдокимов Г. Л., Фридман М. И. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 85–93. — Рис. 1–6; Гребенников Ю. С., Ребедаило Г. П. Скифское погребение V ст. до н.э. на Ингульце // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 119–120. — Рис. 1, 14; Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. — К., 1986. — С. 249).
50. У міфології іранців існували божественні коні Таркш'я та Дадхікра, осетинський чарівний кінь Архан. Один із вогнів Веретрагни присвячено жеребцю, інший — лошаку (Мартынов Г. С. Исыкская находка // КСИИМК АН СССР. — 1955. — Вып. 59. — С. 155–156; Артамонов М. И. Сокровища саков. — Л. — Прага, 1973. — Рис. 48; Кузьмина Е. Е. Конь в религии и искусстве саков и скифов // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 106; Литвинский Б. А., Седов А. В. Культы... — С. 167; Елизаренкова Т. Я. «Ригведа» — великое начало индийской литературы и культуры // Ригведа. Мандалы I-IV. — М., 1989. — С. 47).
51. Крпоткин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н.э. — V в. н.э.) // САИ. — 1970. — Вып. Д1–27. — С. 121. — № 1166; Гудкова А. В., Фокеев М. М. Поселение... — С. 73, 82. — Рис. 11, 1; 17, 10; Малюкевич А. Е., Присяжнюк А. Н. Лепные светильники позднескифской Мологи // Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднестровья. — Тирасполь, 2000. — С. 154–162.
52. Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001. — С. 86.
53. Крпоткин В. В. Римские импортные изделия... С. 121–122. — № 1564; Кашуба М. Т., Курчатов С. И., Щербакова Т. А. Кочевники на западной границе Великой Степи (по материалам курганов у с. Мокра) // Stratum+. — № 4. На окраинах античного мира. — СПб. — Кишинев — Одесса — Бухарест, 2001–2002. — С. 208, 230. — Рис. 14, 5; Дергачев В. А. Материалы раскопок археологической экспедиции на Среднем Пруте (1975–1976 гг.). — Кишинев, 1982. — С. 90. — Рис. 29, 24; Мордвинцева В., Хабарова Н. Древнее золото Поволжья из фондов Волгоградского краеведческого музея. — Симферополь, 2006. — С. 115.
54. Джерелом сили дзвонів було звучання сакральних металів (золото, срібло, бронза, латунь, залізо) (Дзиговський, Островерхов 2007), яке відганяло злих духів — *'αλελαστικοφ των μασμάτων*. У греків дзвіночки-крепундії — іграшки, що шумлять. Амулети подібного роду одягалися на шию дітям на дев'ятий день після народження, який присвячувався богині Нундині. Вони захищали не тільки від потойбічних злих сил, але й реальних земних злодіїв (Сісего. Вrut., 91). Віра у очисну силу дзвону перейшла у християнство (Кагаров 1913, С. 83; Шашкина 1983; Фрззер 1986, С. 218, 453–

- 454; Косяненко 1997). Дзвіночки є обов'язковим атрибутом тувінських шаманів та буддійських лам (Фрэзер 1985, С. 466; Жуковская 1988, С. 121; Кенин-Лопсан 1987, С. 47).
55. Niehmann H. Catalogue general des antiquites Egyptiennes du Musee du Caire. Instruments de musique. — Le Caire, 1949; Spear N. Treasury of archaeological bells. — N. — Y., 1978.
56. Погребова М. Н. Погребения в мавзолее Неаполя Скифского // Памятники эпохи бронзы и раннего железа в Северном Причерноморье. МИА. — М., 1961. — Вып. 96. — С. 131–132. — Рис. 4, 14; Шелов Д. Б. Некрополь Танаиса. — С. 78; Вязмитина М. И. Золотобалковский могильник. — К., 1972. — С. 152–153; Арсеньева Т. М. Некрополь Танаиса. — С. 144. — Табл. XXXII, 13; Высотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скифов. — К., 1979. — С. 175; Гудкова А. В., Фокеев М. М. Поселение и могильник... — С. 77, 81–22. — Рис. 7, 11; 15, 10; Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I–IV вв. н.э. — К., 1984. — С. 21. — Рис. 9, 13–14; Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса... — С. 101; Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф. Некоторые данные... — С. 97; Корпусова В. Н. Некрополь Золотое... — С. 72. — Табл. XII, 6–7; Литвинский Б. А., Седов А. В. Культы... — С. 58; Морозовская Т. В. Бронзовые пирамидальные колокольчики римского времени в археологических памятниках Северного Причерноморья // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. — К., 1985. — С. 77; Богданова Н. А. Могильник... — С. 52–53. — Табл. XVII; Сарияниди В. И. Храм и некрополь Тилля-Тепе. — М., 1989. — С. 70. — Рис. 25; Гросу В. И. Хронология памятников сарматской культуры Днестро-Прутского междуречья. — Кишинев, 1990. — С. 77. — Рис. 23, 9; Субботин Л. В., Дзиговский А. Н. Сарматские древности Днестро-Дунайского междуречья. Препринт. — К., 1990. — Ч. 1. — С. 7. — Рис. 2, 4–5; Симоненко А. В. Сарматы Таврии. — С. 73. — Фото 23; Максименко В. Е. Сарматы на Дону. — С. 139. — Рис. 84; С. 122. — Рис. 58, 20–23; Беспалый Е. И. Позднесарматское погребение из могильника Высочино-V на водоразделе между Кагальником и Доном // Сарматы и их соседи на Дону. МИАД. — Ростов-на-Дону, 2000. — Вып. 1. — С. 158. — Рис. 4, 1; Дзиговский О. М. Культура сарматів Північно-Західного Причорномор'я. — Одеса, 2000. — С. 69. — Рис. 26, 16–17; Кашуба М. Т., Курчатова С. И., Щербатова Т. А. Кочевники... — С. 210. — Рис. 16, 2а-б; Абызова Е. Н., Клочко Е. О. Курганный могильник у с. Кириллены // STRATUM+, 2003–2004. — № 2. Дискурс цивилизаций. — СПб. — Кишинев — Одесса — Бухарест, 2005. — С. 270, 281. — Рис. 6, 8; 13, 3; Dragomir I. T. Săpăturile interprinae la Largy // MCA. — 1959. — Т. V. — P. 476–478. — Fig. 4, 9; Dragomir I. T. Mormintul sarmatic de la Șendreni (raionul Galați) // RM. — 1965. — № 11. — Ser. 4. — P. 363–365; Morintz S. Ein sarmatische grab aus Gasocioarein //

- Dacia. — NS. — Т. 4. — 1960. — S. 557. — Fig. 3-4; Zaharia N., Petrescu-Dimbovița M., Zaharia E. M. Assezaria din Moldova. — București, 1970. — Pl. 147, 15; Bakay K. Scythian rattles in the Carpathian Basin and their Eastern connections. — Budapest, 1971; Drămbocianu V. Un mormont sarmatic descoperit la Luciu // SCIV. — 1974. — Vol. 2. — P. 303-307. — Fig. 2, 4; Sarianidi V. I. Bactrian Gold. — Leningrad, 1985. — P. 240.
57. Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф. Указ. соч. — С. 98. — Рис. 1; Корпусова В. Н. Указ. соч. — С. 71.
58. Сымонович Э. А. Население столицы позднескифского царства. — К., 1983. — С. 99. — Табл. XLV, 6-13; Высотская Т. Н. Усть-Альминское городище и некрополь. Материалы по археологии Крыма. — Симферополь, 1994. — С. 128, 192.
59. Придик Е. М. Греческие заклятия и амулеты из Южной России // ЖМНП. — 1899. — Декабрь. — № 5. — С. 122-124; Магомедов В. В. Указ. соч. — С. 70. — Рис. 74, 1-6.
60. Сокольский Н. И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. — МИА. — 1971. — № 178. — С. 123-138.
61. Гудкова А. В., Фокеев М. М. Поселение... — С. 70, 101. — Рис. 7, 3; Сымонович Э. А. Население... — С. 88-89. Богданова Н. А. Могильник... — С. 48. — Табл. XIV, 3-4, 5-6.
62. Дергачев В. А. Материалы... — С. 97. — Рис. 32, 2; Субботин Л. В., Дзиговский А. Н. Сарматские древности... — Т. 1. — С. 7. — Рис. 2, 11; Беспалый Е. И. Позднесарматское погребение... — С. 158. — Рис. 5, 7.
63. Металеві ключі та вотивні замочки відносяться до амулетів гомеопатичної дії. У єгипетських та греко-єгипетських віруваннях ключ був символом знаку «анх» — «життя», за допомогою якого відчинялася брама до божественного знання. Т-подібна частина була символом мудрості, коло — вічності. З іншого боку, анх пов'язувався з божествами смерті типу Сета, Тифона, Люцифера тощо. Подібні апотропеї «допомагали» хворим повертати життєві сили, забезпечували безсмертя у потойбічному світі (Уваров А. С. Христианская символика. — Ч. 1. Символика древнехристиянського періода. — СПб., 1908. — С. 70-75; Топоров В. Н. Об одном классе символических текстов // Balcano-Balto-Slavica. Симпозиум по структуре текста. — М., 1979).
64. У багатьох народів існувала традиція встановлення над могилами особливих знаків — ΣНМА. Вони виконували три головні функції: охоронна, обрядова й та, що пов'язувалася з героїзацією померлих. Кожний знак був апотропеем, символічною заборонаю руйнувати чи плюндрувати могилу, порогом між реальним та потойбічним світами. Одночасно це були і знаки пам'яті про людину, яка перейшла до розряду героїв та богів (Марти Ю. Ю. Позднеэллинистические надгробия как историко-культурный феномен // СА. — 1941. — Т. 7; Савостина Е. А. Многоярусные стелы Боспора: семантика и

- структура // АКБ. — СГМИИ. — 1992. — Вып. 10; Ломадзе Н. В. К семантике изображений на надгробных рельефах фиаситов боспорских полисов // Античность: эпоха и люди. — Казань, 2000). Пізні скифи сармати, а іноді й північнопричорноморські греки маркували поховання купами каміння, які у первісному вигляді мали конічну чи пірамідальну форму (Вязмитина М. И. Золотобалковский могильник. — С. 105; Высотская Т. Н. Неаполь... — С. 176; Смирнов К. Ф. Савроматская и сарматская культуры // Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. — С. 172; Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992. — С. 180–184; Папанова В. А. Урочище... — С. 145).
65. Кургани почали грабувати ще в епоху бронзи. Дослідники вказують на скифів та сарматів як грабіжників курганів (Граков Б. Н. Скифы. — М., 1971. — С. 71; Мозолевский Б. Н., Полин С. В. Курганы скифского Герроса IV в. до н.э. Бабина, Водяная и Соболева могилы. — К., 2005. — С. 427–444). Подібні звичаї бул розповсюджені й в часи середньовіччя (Плетнева С. А. От кочевий к городам. — С. 174; Флеров В. Обряд обезвреживания погребенных у праболгар // Проблемы на прабългарската история и культура. — София, 1989. — С. 177–186; Он же. Обезвреживание погребенных в Северном Предкавказье и на Дону в I–VIII вв. // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы. VII-я ДАК. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 138–139). В науці робилися спроби пояснити зміст грабежів не тільки і не скільки бажанням збагатися, але й ідеологічними засадами. У осетинів існував обряд, за яким відбувалося руйнування давніх курганів (Яценко С. А. Сарматские погребальные ритуалы и осетинская этнография // РА. — 1998. — № 3. — С. 71). Чужі померлі вважалися небезпечними ворогами, з якими потрібно було боротися як і з живими, але іншими засобами. Мотивацією розграбування було бажання колективу порвати магічний зв'язок, який існував між попередниками й територією, де вони проживали (пор.: Herod. IV, 3, 76, 80; Сымонович Э. А. Магия и обряд в черняховскую эпоху // СА. — 1963. — № 1; Хазанов А. М., Черненко С. В. Час і мотиви... — С. 25; Токарев С. А. Ранние формы религии. — М., 1990. — С. 183 сл.).
66. На початку ХХ століття з цього приводу В. І. Гошкевич писав: «Кладоискательство — занятие очень распространенное в Херсонской губернии; им увлекаются все: и темная масса, и люди, которые не чужды образованию. В поисках кладов перепорчены тысячи курганов; вместо желанных денег кладоискатели находят ни к чему не нужные им вещи и безжалостно уничтожают эти научные драгоценности». Был известен случай, когда в одном селе множество крестьян оставили семьи, переселились в степь, и в поисках кладов прожили там три зимы... Кладоискательство — это тип душевной болезни»: парадокс увлечения заключается в том, что на склонность к нему никоим образом не влияет явная убыточность

- з цього заняття» (Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии. — Херсон, 1903. — С. 5). Природа розквіту сучасної «чорної археології» децю інша. Її сутність базується на попиті, досить часто малограмотних, скоробагатьок на старожитності. Шкода від подібних «розкопок» надзвичайно велика. Адже «шукачі скарбів» не ведуть наукової документації, але досить часто озброєні новітнім пошуковим обладнанням, якого не мають науковці. «Ніхто ще не підрахував, чого коштувало науці безперспективне і безглузде скарбошукацтво, скільки стародавніх могил і поселень були безнадійно пошкоджені, а то і зовсім стерті з лица землі внаслідок безоглядних «подвигів» численних Бонавентур. Втрати ці нічим не вдається компенсувати; вони непоправимі. А набуток, заради якого все це робилося, дорівнює нулю» (Брайчевський М. Ю. Скарби знайдені і незнайдені. — К., 1992. — С. 81).
67. Дослідники пов'язують подібні артефакти з культом тварин (Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и пракультуры. — Тбилиси, 1984. — С. 545–562). У обряді поховання повних туш просліджується віра у існування у тварин душі. Якщо кістки не знищено, то на тому світі проходить їх реінкарнація (Богданов В. Древние и современные обряды погребения животных в России // Этнографическое обозрение. — СПб., 1918. — Т. 34. — С. 101–154; Каруновская Л. Э. Представления алтайцев о вселенной: (материалы к алтайскому шаманству) // СЭ. — 1935. — № 4–5. — С. 177).
68. Петрухин В. Я. Погребальный культ языческой Скандинавии. Автореф. дисс... канд. истор. наук. — М., 1975. — С. 12.
69. Соколова З. П. Культ животных в религиях. — М., 1972. — С. 184–185; Нестеров С. П. Конь в культурах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. — М., 1990. — С. 77–79; Тишкин А. А., Леонова И. Ю. Погребальная практика носителей бийкенской культуры Алтая: семантика археологического комплекса // ССИА. — 2005. — Вып. 2. — С. 291–292.
70. Иванов Вяч. Вс. Опыт истолкования древнеиндийских ритуальных и мифологических терминов, образованных от aśva- «конь» // Проблемы истории языков и культуры народов Индии. — М., 1974. — С. 108.
71. Ритуал жертвоприношення коня, його частини чи кінської упряжі займав важливе місце у культовій практиці східних іранців (Иванов Вяч. Вс. Опыт...; Кузьмина Е. Е. Конь в религии и искусстве...). «Єдиний бог, якому вони (массагети) поклоняються, це Сонце. Йому вони офірують коней, вбачаючи зміст жертвоприношення у тому, що найбільш швидкому богові потрібно офірувати найбільш швидко істоту на світі» (Herod. I, 216). Про це розповідає й Страбон (Strabo. IX, 513). Про сакралізацію коня свідчить розповсюдження у скіфо-сарматському середовищі імен, що мають у своєму складі слово asp — кінь (Zgusta L. Personennamen

griechischer Städte der nordlichen Schwarzmeerküste. — Praha, 1955. — № 64–67, 79–80).

72. Русяева А. С. Негрецькі елементи в релігії Ольвії римського часу // Археологія. — 1982. — № 37. — С. 10–11; Бураков А. В. Терракота воіна з поселення Козирка // Археологія. — 1988. — № 63. — С. 74; Сон Н. А. Тира римського времени. — К., 1993. — С. 115, 130.
73. З огляду на хтонічну природу, собаки були активними об'єктами та суб'єктами поховальних обрядів багатьох народів світу (Латышев В. В. Очерк греческих древностей: богослужение и сценические древности. — СПб., 1899. — Т. 2. — С. 84; Кагаров Е. Г. Культ фетишем... — С. 228; Погребова М. Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. — М., 1984. — С. 148; Культ собак у іранців зародився не пізніше першої половини I тис. до н.е. (Литвинский Б. А. Древние кочевники... — С. 119–120; Литвинский Б. А., Седов А. В. Культы... — С. 161 сл.). Кістки собак зустрічаються у скіфських похованнях класичного часу та на пізньоскіфських могильниках. На одному із надгробків, знайдених на некрополі Неаполя Скіфського, бачимо зображення двох собак, які бігають по полю серед трупів полеглих (Шульц П. Н. Мавзолей Неаполя Скифского. — М., 1953. — С. 91. — Рис. 15а; Вязмитина М. И. Золотобалковский могильник. — С. 169; Высотская Т. Н. Неаполь... — С. 171–172). Обряд поховання собак фіксується й у сарматів (Вязмитина М. И. Сарматские погребения... — С. 222; Шилов В. П. Очерки по истории древних племен Нижнего Поволжья. — Л., 1975. — С. 115; Субботин Л. В., Дзиговский А. Н. Сарматские древности... — Т. 3. — С. 10; Дзиговский А. Н. Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель. — Одесса, 2003. — С. 29). Поховання собак у культових ямах знайдено на поселенні перших століть н.е. Артющенко-2 на Таманському півострові (Стоянов Р. В. К вопросу о находках скелетов собак при исследовании поселения Артющенко-2 в южной части Таманского полуострова // Боспорский феномен. — СПб., 1999). Випадки поховання собак зафіксовані й в некрополях міст Північного Понту (Молева Н. В. Собака в религиозных представлениях боспорян // Боспорский феномен. — СПб., 1998; Грач Н. Л. Некрополь Нимфея. — СПб., 1999; Паланова В. А. Урочище... — С. 203). Хоч собака й займала визначне місце у релігійних поглядах еллінів (Миллер В. Ф. Значение собаки в мифологических верованиях. — М., 1876. — С. 12–13; Фрейденберг О. М. Тристан и Изольда в мифологемах Средиземноморья // Тр. ИЯМ. — 1932. — Т. 2. — С. 99–101; Русяева А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI–I вв. до н.э.). — К., 1982. — С. 138–139) та римлян (Штаерман Е. М. От религии общины к мировой религии // Культура древнего Рима. — М., 1985. — Т. 1. — С. 121–129; Ее же. Социальные основы религии Древнего Рима. — М., 1987. — С. 262), все ж появу захоро-

- нень собак на античних некрополях слід розглядати як наслідок іранських впливів (Островерхов А. С. Рец.: В. А. Папанова. Урочище Сто Могил... — С. 210).
74. Бруяко И. В. Очерки... — С. 116. — Рис. 49, 4–5).
75. Амулети із зубів тварин відносяться до апотропеїв універсальної дії (Русяева А. С. Религия и культуры... — С. 162). Зуби та ікла мали захищати їх володарів від багатьох несприятливих зовнішніх впливів. Пояснюючи причини популярності подібних оберегів у первісних людей, Г. В. Плеханов писав: «Прикрашаючи себе, наприклад, ...кігтями та зубами тигра або ж шкірою та рогами бізона, дикуна натякає на власну спритність та силу: той, хто переміг, сам є сильним». Подібні артефакти були показниками високого соціального рангу (Pickenpaugh T. E. Symbols of Rank, Leadership, and Power in Traditional Cultures // International Journal of Osteoarchaeology. — 1997. — Vol. 7. — P. 524–541). Використовувалися зуби й у якості філактеріїв — амулетів, що призначалися для боротьби з демонами — носіями хвороб (Quin. Ser. Samon. Praef., fec. LVIII). Зуби та нижні щелепи тварин були шаманськими атрибутами. У осетинів існували любовні амулети — «зуби Аркіза» (Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. — М., 1990. — С. 19). Амулети із зубів собак та вовків у стародавньому світі з'явилися досить рано (Субботин Л. В. Орудия труда, оружие и украшения племен ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. — Одесса, 2003. — С. 30; Стефанович С. Клыки животных как возможный символ высокого социального положения в эпоху ранней бронзы в Мокрине (Сербия) // ССИА. — 2006. — Т. 3. — С. 201–214). В останні століття до н.е. й в перші століття н.е. амулети із зубів вовка та собаки зустрічаються у некрополях античних міст та пізньоскіфських комплексів (Алексеева Е. М. Античные бусы... С. 32. — Табл. 45, 1–2, 22–25; 46, 39, типи 38а–д; Корпусова В. Н. Некрополь Золотое. — С. 72). Добре вони відомі й в сарматських похованнях (Субботин Л. В., Дзиговский А. Н. Сарматские древности... — Т. 3. — С. 23. — Рис. 21, 9; Дергачев В. А. Материалы... С. 112. — Рис. 38, 8). Дослідники вважають, що звичай елліни та пізні скіфи запозичили саме від сарматів. «Моду» на такі талісмани перейняли й племена черняхівської культури. Для культур Центральної Європи греко-римського часу подібні артефакти не є характерними (Магомедов Б. В. Черняховская культура. — С. 72–73).
76. Зберігається в одній із приватних одеських колекцій.
77. Гудкова А. В., Фокеев М. М. Поселение и могильник... — С. 70–71, 101. — Рис. 7, 2.
78. Русяева А. С. Античные терракоты... — С. 138–139; Канарке В. Танагрские маски и статуэтки из мастерских Каллатиса-Мангалия. — Констанца, 1969. — Рис. 230.
79. Дашевская О. Д. Поздние скифы // АГСП. — М., 1989. — Табл. 55, 1, 8.

80. Корінь сак-, саг-, сек-, сег- входить до складу багатьох етнонімів кочівницького світу та власних імен. Слова, що є похідними від «сак-», у багатьох іранських мовах означають «собака», «пес». Філологи етимологізують етнонім у значенні «сторожові пси», «сторожі отар» чи ж у зв'язку з уявленнями про собаку як про тотемну тварину (Григорьев В. В. О скифском народе саках. — СПб., 1871. — С. 107–109; Чеснов Я. В. О социальной мотивированности древних этнонимов // Этнонимы. — М., 1970. — С. 46–50; Кореняко В. А. Происхождение скифо-сибирского звериного стиля (прагматические аспекты семиотики) // ССИА. — 2002. — Т. 1. — С. 164–165; Корінь «сак-» увійшов складовою частиною в гідронім античного часу на теренах Північно-Західного Причорномор'я — сучасний Тилігулу. Тоді він мав назву Асіак або ж Аксиак (Axiasus, Axiasces, Acassa). Пліній згадує плем'я асіаків, котре проживало поблизу цього водного басейну. Аріан — гавань ісіаків, яку локалізують у районі сучасного одеського порту (Strabo II, 5, 12; Mela, II, 7; Ptolem. III, 5–6; Plin. NH, IV, 32; Arr., § 31; Мелюкова А. И. К вопросу о границе между скифами и гетами // Древние фракийцы в Северном Причерноморье. — МИА. — 1969. — № 150. — С. 62–63; Скржинская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. — К., 1977. — С. 45). Назва «асіаки» є співзвучною з етнонімом «апасіаки» (Четвериков И. А. Варварское население левобережья Нижнего Днестра во второй половине III в. до н.э. (попытка этно-политической реконструкции Тираспольской группы) // Северное Причерноморье: от энеолита к античности. — Тирасполь, 2002. — С. 238), яких вважають «водяними саками», «масаетами боліт» (Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. — М.; Л., 1948. — С. 99, 104). Гілкою саків вважають сіраків (Смирнов К. Ф. Савроматы и сарматы // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. — М., 1977. — С. 136; Ростовцев М. И. Сарматы // ПАВ. — СПб., 1993. — С. 92. Прим. 8; Он же. Боспорское царство // ПАВ. — СПб., 1993. — С. 82. — Прим. 22). І хоч у подібних повідомленнях є безліч невідповідностей й нез'ясованостей, все ж ігнорувати їх було б помилкою (порівняй: Дзиговський О. М, Островерхов А. С. Пам'ятки звіриного стилю з мікрорегіону «Тилігул» та деякі питання історії Північно-Західного Надчорномор'я ранньоеліністичного часу // ЗІФ ОНУ. — 2004. — Вип. 15).
81. Иштванович Э. Данные по религиозным представлениям сарматов Карпатского бассейна // Сарматы и Скифия. Сб. докладов. III МК «Проблемы сарматской археологии и истории». — ДД. — Азов, 1997. — Вып. 5. — С. 11. — Рис. 10, 2.

Список скорочень

АКБ — Археология и культура Боспора

АКСП — Античная культура Северного Причерноморья. — К.

- АП — Археологічні пам'ятки УРСР. — К.
ВДИ — Вестник древней истории. — М.
ВОКК — Вісник Одеської комісії краєзнавства. — Одеса.
ВССА — Вопросы скифо-сарматской археологии. — М.
ДД — Донские древности. — Азов.
ДСПК — Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье.
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения. — СПб.
ЗІФ ОНУ — Записки історичного факультету ОНУ. — Одеса.
ИИАИАНД — Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону. — Азов.
ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры. — Л.
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КС ОАМ — Краткие сообщения Одесского археологического музея. — Одесса.
КС ОАО — Краткие сообщения Одесского общества. — Одесса.
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР. — М.
МИАД — Материалы и исследования по археологии Дона. — Ростов-на Дону.
НЭ — Нумизматика и эпиграфика. — М.
ОАК — Отчет Археологической комиссии. — СПб.
ПАВ — Петербургский археологический вестник. — СПб.
ПССАСП — Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Запорожье.
РА — Российская археология. — М.
САИ — Свод археологических источников. — М.
СГМИИ — Сообщения Государственного музея изящных искусств им. А. С. Пушкина. — М.
СППК — Старожитності Північного Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя.
ССИА — Структурно-семиотические исследования в археологии. — Донецк.
СЭ — Советская этнография. — М.
ТДК — Тезисы докладов конференции.
Тр. ГИМ — Труды Государственного исторического музея. — М.
Тр. ИЯМ — Труды Института языка и мышления АН СССР. — Л.
Тр. МАО — Труды Московского археологического общества. — М.
BJ — Bonner Jahrbücher
GT — Glass Technology. Sheffield.
МСА — Materiale și cercetări arheologice. — București.
RM — Revista muzeelor.
SCIV — Studii și cercetări de istorie veche.